

СТРАТЕГІЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ БІОРІЗНОМАНІТТЯ В УКРАЇНІ: ОБҐРУНТУВАННЯ СТРУКТУРИ ТА АЛГОРИТМУ ВПРОВАДЖЕННЯ

У статті концептуально розглянуто соціально-економічний контекст використання біоресурсів та збереження біорізноманіття. Обґрунтовано та сформульовано Стратегію збереження біорізноманіття та заходів щодо її впровадження.

Дослідження сучасного стану справ у сфері біорізноманіття в державі дає змогу говорити про наявність кількох паралельних тенденцій, що формують певний соціально-політичний та економічний контекст: а) чіткого тренду подальшої деградації екосистем; б) подальшого розвитку ситуації соціально-економічної кризи в державі; в) формування передумов для зміни політики й практики у сфері довкілля; г) формування системи міжнародних та національних зобов'язань щодо збереження біорізноманіття; д) появи нових загроз біорізноманіттю. Розглянемо детальніше ці тенденції в контексті обґрунтування можливої стратегії збереження біорізноманіття в Україні.

Тренд подальшої деградації екосистем

Мова про поглиблення негативних процесів зміни біотичних комплексів у зв'язку з фрагментацією ландшафтів, інерцією дії забруднення (промислового, пов'язаного із сільськогосподарською діяльністю, комунального), катаклізмів, спровокованих у процесі комуністичних будов та перетворень природи (осушення, обводнення, будівництва та функціонування каналів, кар'єрів, водосховищ; переруби, перелови тощо), впливом результатів волонтаристського застосування нових технологій (токсичних і радіоактивних матеріалів, випромінювань, інтродукцій

тощо), непродуманого за формами втілення масованого дачного будівництва, масштабної та халатної військової діяльності, несистемного розвитку транспортної інфраструктури, колективізацій та гігантоманій. Такі втручання в довкілля порушили систему землекористування, водовідведення, а також укладу життя, зокрема, на селі та створили загрози катастрофічного характеру, оскільки при цьому мали місце зміни гідрологічних та гідротермічних характеристик ландшафтів, характеристик альбедо і, відповідно, зміни комплексу екологічних факторів довкілля, системи еконіш, що стало критичним як для популяцій багатьох видів, насамперед стенотопних, так і для екосистем.

Ситуація соціально-економічної кризи

Має місце системна соціально-економічна криза в державі, що супроводжує перехід від комуністичного режиму до економіки і держави з елементами ринкового регулювання та демократії. Ознаками такої кризи є сировинний характер господарства, збереження чи посилення його галузевості, нерозвиненість системи управління, відсутність або неефективність багатьох соціальних регулятивів та інституцій (кредитних, страхових, контрольних, нормативних, податкових, інформаційних, митних, торгових тощо), високий рівень безробіття, низький рівень зарплат (що є додатковою мотивацією браконьєрства), відсутність технологічних інновацій та структурної перебудови економіки, різке падіння виробництва, зміна форм власності та власників, фінансова неспроможність підприємств, висока ймовірність прийняття випадкових, екологічно небезпечних рішень, формування кланово-олігархічних угруповань, до сфери інтересів яких потрапляють природні ресурси, прояви первинного нагромадження капіталу тощо.

Наявність передумов для зміни політики і практики у сфері довкілля

Визначальною рисою сучасної ситуації в Україні є системний транзит - політичний, соціально-економічний, управлінський - від держави «радянського», соціалістичного типу до держави з елементами ринкової економіки та демократичним устроєм республіканського типу. В цілому ця ситуація є сприятливою для формування сучасної екологічної політики з урахуванням новітніх методологічних підходів. Пара-

дигмальною базою для такої розбудови управління у сфері довкілля є положення про екологічно збалансований розвиток, визначені концептуальними ООНівськими документами - Порядком денним на 21 століття та Декларацією Ріо - 1992, Цілями розвитку тисячоліття (2000) та Йоганнесбурзькою декларацією «ВЕЗАБ» - 2002. Слід також зазначити, що є певне суспільне розуміння важливості екологічної сфери, зумовлене наростаючими екологічними негараздами із серйозними соціально-економічними та гуманітарними наслідками - згубним забрудненням Дністра, «хворобами» в Чернівцях, Соснівці, Богуславчику, катастрофічним зменшенням вилову риби та добування мисливських тварин, а насамперед Чорнобильською катастрофою. Особливістю ситуації є також те, що паралельно формуються законодавчі основи держави та суспільства в цілому, тож принципово можливо гармонійним чином закладати засади сучасного екологічного права з урахуванням пріоритетів інтегральної щодо природокористування екополітики.

Формування системи міжнародних та національних зобов'язань щодо збереження біорізноманіття

Позитивом сучасних екополітичних процесів є формування системи угод - конвенцій на міжнародному рівні та національної системи екоправа. При цьому будуються системи обмежень, що починають враховувати екосистемні об'єкти і процеси. Як правило, документи міжнародного екоправа інкорпорується в національне право та/або забезпечується їх формальне верховенство, що вимагає певних кроків щодо подальшого впровадження. Ці процеси супроводжуються розбудовою управлінських, регулятивних, контрольних, моніторингових, нормативних, інформаційних, статистичних, економічних, фінансових, інституційних підсистем. Фактором, що стимулює ці процеси, є розуміння переваг належності до певного міжнародного «клубу», співпраці з ООНівськими та іншими міжнародними інституціями, доступу до ринків, пов'язаних з певними обмеженнями, в тому числі екологічного характеру. Найбільш політично-стимулюючими та сприятливими для біокомпонентів довкілля в цьому відношенні є участь у процесі «Довкілля для Європи», зокрема щодо впровадження Всеєвропейської стратегії збереження біо- та ландшафтного різноманіття, світових самітах у Ріо-де-Жанейро та Йоганнесбурзі, співпраця з Європейським Союзом щодо екологічних директив,

виконання конвенційних зобов'язань глобально-го та регіонального рівня.

Поява нових загроз

Новими загрозами є наростання тенденції старіння і зношеності виробничої та транспортної інфраструктури, житлового фонду, технологій та фондів, вичерпання ресурсів, ємностей і самовідновних можливостей популяцій та екосистем (і, відповідно, зменшення можливостей щодо надання «екологічних» послуг суспільству), критичне нагромадження відходів та забруднення, приватизаційні процеси і переділ майна та виробничих потужностей, а також процеси, пов'язані з глобалізацією і генною інженерією. Глобалізаційні процеси, що характеризуються соціально-економічною багатовекторністю, пов'язані з торговою експансією, конкуренцією за ресурси, наростанням споживацьких мотивацій та посиленням соціальних антиекологічних маніпуляцій на тлі посилення ролі транснаціональних корпорацій, воєнних та технологічних загроз. Ще однією загрозою в цьому ключі є педалювання вступу в СОТ. Реальними також є можливі негативні наслідки від розбудови транспортних коридорів, активізації економічної діяльності в сировинних галузях, насамперед у гірничо- та нафтовидобувних, автомобілізації, розбудові житла, в тому числі котеджного типу на незайманих до того природних ділянках, наростання обсягів відходів.

На основі аналізу вищезазначених чинників, з урахуванням положень про універсальну евристичну матрицю [1,2] пропонується такий методологічний алгоритм формулювання стратегії збереження біорізноманіття (Стратегії):

А. Формулювання мети, цілей та уточнення базових підходів.

Б. Вичленення об'єктів діяльності із забезпеченням їх системної цілісності.

В. Визначення основних завдань та етапів.

Г. Формулювання механізмів та інструментів реалізації.

Д. Установлення індикаторів упровадження та системного моніторингу.

Метою Стратегії є розробка заходів щодо забезпечення збереження біорізноманіття; основними цілями - припинення тенденції деградації живої компоненти довкілля, екологізація всієї системи природокористування, відтворення природного каркасу території.

Базові підходи при розробці Стратегії передбачають:

- включеність в економічні процеси;

- урахування соціального контексту;
- цільову програмовість;
- урахування екосистемної цілісності;
- застосування біоекологічного імперативу.

Об'єктами Стратегії є:

- популяції організмів *in situ/ex situ*, колекції, гербарії (генофонд);
- ценози та біотопи (ценофонд);
- екосистеми та ектопи (екофонд);
- біоми та зони;
- біорізноманіття на території держави (екомережа України в перспективі).

Основні завдання Стратегії:

1. Зменшення загроз біорізноманіттю.
2. Зміцнення природної основи.
3. Формування розуміння суспільством ролі біорізноманіття в його житті.

Контекст Стратегії та зв'язки з іншими суспільними інституціями і сферами діяльності, аспекти:

- а) політико-правовий (визначає правове поле та політичну доктрину природокористування);
- б) організаційний (уточнює механізми та інституційні рішення і втілення);
- в) міжнародний (враховує вимоги конвенцій та угод);
- г) програмовий (координує існуючі діяльності, програми, концепції);
- д) регулятивний (упроваджує нормативи, дозволи, стандарти);
- е) контролю (здійснення інспекційних та моніторингових функцій);
- є) соціально-економічний (мотивації, психологія, аспект бідності);
- ж) науково-експертне забезпечення (стан досліджень, пропозиції);
- з) онтологічний (розвиток галузі).

Інструменти впровадження:

- нормативно-правові (програми, закони, нормативи);
- інституційні (розбудова системи управління, інституції, кадрового потенціалу, координаційний орган);
- економічні (для галузі) - збори, платежі, штрафи, ціна, пільги;
- фінансові (для діяльності) джерела коштів для здійснення заходів;
- науково-експертні, аудитні, експертні (наукова підтримка, дорадчі органи);
- інформаційні (здійснення моніторингу, визначення кадастрів, PR, розробка та застосування тематичних ГІС, забезпечення функціонування баз даних);
- освітні (програми, курси, кваліфікаційні вимоги).

Етапи та часові рамки впровадження Стратегії:

1-й - 2003-2005 рр.- здійснення першочергових заходів;

2-й - 2006-2010 рр.- створення базових інституцій та впровадження нормативно-правових заходів;

3-й - 2010-2015 рр.- повне рамкове втілення базових підходів та інструментів;

4-й - 2015-2020 рр.- зміцнення інфраструктури впровадження Стратегії;

5-й - 2020-2025 рр.- корекція; втілення контрольних функцій.

Індикатори впровадження та моніторингу:

збалансованість показника;

величина коштів за використання біоресурсів, тобто розрахунок та запровадження підходу «прибутки/витрати»;

обсяг фінансування біозбереження;

введення розділів (параграфів, елементів) щодо біорізноманіття в освітні програми, закони, інформаційні програми;

зміни в екозаконодавстві з урахуванням вимог тематики збереження біорізноманіття (перелік вимог);

розробка галузевих регулятивних документів щодо біорізноманіття (перелік);

розробка та схвалення Верховною Радою України Національної програми збереження біорізноманіття;

стійка тенденція зростання (%) природних територій, у т. ч. територій екомережі та ПЗФ, до науково обґрунтованих норм;

розробка державних програм у галузях використання біоресурсів та земель з урахуванням біоекологічних вимог;

створення державних надвідомчих служб охорони біоресурсів;

створення управлінської вертикалі у сфері біорізноманіття;

наявність цілісної системи моніторингу, кадастрів, БД на ГІС-основі та доступу до них.

В Україні сформовано сучасну систему екоправа, що базується на положеннях Конституції, Основних напрямків державної екополітики у сфері довкілля, природокористування та забезпечення екобезпеки і включає закони і кодекси, міжнародні правові документи, інші документи, схвалені Верховною Радою України, а також нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, Укази Президента України тощо. Водночас необхідне розроблення та прийняття політичних рішень щодо фундаментальних питань, пов'язаних з біоресурсами та їх невиснажливим використанням, зокрема в галузі рибного госпо-

дарства, охорони ландшафтів, біооб'єктів, що зазнали чи зазнають технологічних та/або генетичних змін, у т. ч. агробіорізноманіття, ренатуралізацією біотопів, а також функціональних актів - щодо системи державного контролю (охорони), моніторингу, інформації, освіти, системи впровадження, кадастрів, статистики, стандартів. Іншою законодавчою сферою є сфера територіального регулювання - типу закону про берегову смугу (інтегроване управління), екомережу, регіональні екопрограми тощо. Наступними кроками повинні стати внутрішнє узгодження чинного законодавства та нормативно-правових документів, їх концептуалізація й укладання Екологічного кодексу, а також забезпечення його реального впровадження та моніторингу.

Розв'язання колізій, пов'язаних з аналізом ризиків впровадження Стратегії, лежить у площині розбудови інституційної інфраструктури діяльності щодо довкілля, зокрема шляхом поглиблення адміністративної реформи, системного формування екологічної свідомості суспільства, здійснення термінових програмно-цілевих кроків. Водночас принципово важливим є врахування економічних чинників [3]. В Україні, у зв'язку з рядом обставин, склалася специфічна соціально-політична та екологічна ситуація, що має враховуватися при розробці як окремих заходів Стратегії, так і уточненні її програмових засад [4, 5].

Класифікація загроз біорізноманіттю

Ще одним важливим аспектом проблеми є класифікація загроз біорізноманіттю та здійснення заходів щодо його збереження. Ці загрози можуть бути класифіковані таким чином: а) макрорівневі (фізичні групи чинників; хімічні групи чинників; геологічні групи чинників; біотичні групи чинників; антропогенні групи чинників); б) функціональні (просторові; часові; структурні; причинні; кількісні; якісні; атрибутивні, з урахуванням речовинних, енергетичних, інформаційних складових); в) мікрорівневі (в межах макрорівнів). Безумовно, продуктивним буде застосування змішаного підходу.

Рекомендації щодо першочергових кроків

- Формулювання та внесення екологічних вимог до всіх чинних нормативно-правових документів, пов'язаних з довкіллям.
- Активізація освітньо-виховної діяльності щодо живої природи.

- Системне впровадження економічних та обмежувальних заходів.
- Термінове зміцнення природної складової ландшафтів у процесі здійснення земельної реформи, в т. ч. здійснення резервування територій для наступного заповідання.
- Завершення входження до системи міжна-

родного екоправа та гармонізація українського екоправа з екоправом ЄС.

- Здійснення реформування системи державного екоконтролю.
- Розробка та затвердження Верховною Радою України Національної програми збереження біорізноманіття.

1. Шеляг-Сосонко Ю. Р., Крисаченко В. С, Мовчан Я. И. Методология геоботаники,- К.: Наук, думка, 1991.- 272 с.
2. Мовчан Я. И., Каневский В. А., Семичаевский В. Д., Левчик Е. И., Турута А. Е. Фитоиндикация в дистанционных исследованиях.-К.: Наук, думка, 1993.- 310 с.
3. Valuing the Global Environment.- Washington, DC: GEF, 1998.- 162 p.

4. Мовчан Я. И. Збереження біорозмаїття України (контекст екополітики) // Наукові записки НАУКМА.- Т. 18, ч. II.- 2000.- С 269-273.
5. Мовчан Я. И. Екополітика: аспект природних ресурсів // Наукові записки НАУКМА.- Т. 19 (біологія, екологія), 2001.- С 36-43.

Ya. Movchan

THE BIODIVERSITY CONSERVATION STRATEGY OF UKRAINE: JUSTIFICATION OF STRUCTURE AND ALGORITHM OF IMPLEMENTATION

The bioresources use and biodiversity conservation social-economic context are considered on conceptual level; the Biodiversity Conservation Strategy is justified and formulated and urgent measures in respect of its implementation are proposed.